

ΝΕΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1945-1967)

Σάββας Αγουρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Μετά το β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως μετά τον Εμφύλιο, δημιουργήθηκαν νέες καταστάσεις στην Ελλάδα. Ετσι, όπως ήταν φυσικό, και μέσα στην Εκκλησία και στη Θεολογία εμφανίστηκαν νέα ρεύματα. Όταν κανείς φυλλομετράει τα θεολογικά δημοσιεύματα και τα εκκλησιαστικά άρθρα των δεκαετιών του 30 και του 40, αυτό που διαπιστώνει είναι ένα πνεύμα κάποιας αντικειμενικής ενημερωτικής πνοής και κάποιας, σχετικής βέβαια πάντοτε, ανανεωτικής πνοής. Όταν μάλιστα διεξέλθει τα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ορθόδοξων Θεολόγων στην Αθήνα το 1936, νοιώθει αυτή την πνοή προς την αλλαγή και τη βελτίωση των θεολογικών και θρησκευτικών πραγμάτων. Αυτή την τάση έχει όλη η θεματολογία είτε αγιογραφική και ιστορική είτε δογματική, λειτουργική και ποιμαντική. Αξιόλογες μελέτες δημοσιεύονται για την απαλλαγή της θεολογίας από το Σχολαστικισμό, περί της σημασίας του λαϊκού στοιχείου μέσα στην εκκλησία, περί της απόλυτης ή σχετικής αξίας των Ιερών Κανόνων και της Παράδοσης εν γένει για τη ζωή της εκκλησίας στην αντιμετώπιση ηθικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Η ατμόσφαιρα αυτή αλλάζει κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, σταδιακά αλλά ριζικά. Δεν επικρατεί μόνο ο οργανωμένος αντικομμουνισμός, όπως ήταν φυσικό να περιμένει κανείς υπό τις νέες συνθήκες της πολιτικής αντιπαράθεσης στην Ευρώπη και την κατά κράτος ήττα της Αριστεράς στην Ελλάδα ούτε ένα απαλό ρεύμα θρησκευτικού και θεολογικού συντηρητισμού, πολύ φυσικό για την εποχή. Γίνονται, επιπλέον, συγκεκριμένες και ευδιάκριτες κινήσεις στον εκκλησιαστικό και θεολογικό χώρο. Το σημαντικότερο νέο ρεύμα χαρακτηρίζεται από την έμφαση στο δόγμα, την ορθή πίστη, την Ορθοδοξία, σε σαφή αντίθεση προς την τάση των προπολεμικών δεκαετιών προς τα ηθικά και κοινωνικά ζητήματα και προς την Ιστορία ως μέθοδο έρευνας. Αρχικά, η τάση αυτή παρουσιάστηκε από τους τότε γνωστούς στην ελληνική πνευματική ζωή Κωστή Μπασιτιά και Φώτη Κόντογλου από το περιοδικό "Κιβωτός" του εκδοτικού οίκου Παπαδημητρίου. Η αρθρογραφία του περιοδικού αυτού δεν είχε τόσο έντονη την έμφαση στο δόγμα, εξήρε όμως με όλους τους τόνους μια νέα Ορθόδοξη πνευματικότητα που στηριζόταν στη Μακραίωνα εκκλησιαστική παράδοση, ιδίως στους Πατέρες της Εκκλησίας, καθώς και σε ελληνικές θρησκευτικές μορφές της περιόδου της Τουρκοκρατίας και του Νέου Ελληνισμού. Κι αυτά όλα σε σαφή αντίθεση προς τον ηθικοκοινωνικό χαρακτήρα των ελληνικών Θρησκευτικών Οργανώσεων, τις οποίες το νέο ρεύμα καταδίκασε όχι για πολιτικό συντηρητισμό και για έλλειψη κοινωνικής προοπτικής στο πρόγραμμά τους αλλά για την έμφασή τους στην ατομική και ιδίως στη σεξουαλική ηθική.

Ετσι άρχισε το νέο ρεύμα. Πολύ γρήγορα όμως ξαπλώθηκε και πήρε σαφείς πια εκκλησιαστικές και θεολογικές διαστάσεις. Η γενική έμφαση στο δόγμα, τους Πατέρες και την Ορθόδοξη πνευματικότητα δεν ήταν, όπως θα έπρεπε, ένα φυσιολογικό ξύπνημα σε κάποιες θεολογικές πλευρές που δεν είχαν επαρκώς προσεχτεί στο παρελθόν, δεν ήταν

καρπός μιας πνευματικής ωρίμανσης, αλλά ήταν μάλλον μια βίαιη πνευματική αντίδραση μέσα σε ένα γενικότερο διάγραμμα ζωής, που, υπό τις γενικότερες ιστορικές συγκυρίες, επιβλήθηκε στη χώρα, κάτι περισσότερο απέξω και όχι από μέσα, τουλάχιστον χωρίς καμιά προετοιμασία από μέσα. Κάποια επιχειρήματα αποδεικνύουν αυτό τον ισχυρισμό μας:

1) Το νέο ρεύμα με τις τάσεις προς το δόγμα και την παράδοση δεν προήλθε από κάποια κριτική μελέτη του παρελθόντος και του παρόντος, από κάποια συνειδητή, *step by step* πορεία είτε γνωστική είτε πνευματική-εμπειρική. Ουδέποτε στο δικό μας θεολογικό χώρο ζητήματα του δόγματος ή της πνευματικότητας εξετάστηκαν μέσα στην ιστορική τους συνάφεια, για να γίνει έτσι κατανοητό τι ακριβώς σημαίνουν τα ζητήματα αυτά είτε αφορούν στο παρελθόν είτε σχετίζονται με το παρόν. Αλλά δόγμα και πνευματικότητα είναι τόσο στενά δεμένα με την Ιστορία, που χωρίς και τα Δύο δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακριβώς ούτε για το ένα ούτε για το άλλο. Η νέα έμφαση στο δόγμα και στην παράδοση πήρε το χαρακτήρα μιας μη συνειδητοποιημένης εσωτερικής στροφής που εκφράστηκε με γενικού χαρακτήρα δήθεν διαπιστώσεις, περισσότερο συναισθηματικού παρά λογικού τύπου διαβεβαιώσεις, που κατέληξαν, όπως ήταν φυσικό, σε ένα είδος συνθηματολογίας, ή, το ακόμη χειρότερο, σε έχθρες και μίσση προς προαιώνιους εχθρούς της πίστεως και του γένους: εναντίον της Δύσης, του Παπισμού και του Προτεσταντισμού, εναντίον του Διαφωτισμού και του πνευματικού Φιλελευθερισμού. Αυτή λοιπόν η απότομη στροφή της Θεολογίας προς τον άκριτο συντηρητισμό υπήρξε καρπός όχι μιας συνειδητής πνευματικής πορείας, αλλά επιβολής απέξω στα πολιτικά, κοινωνικά και πνευματικά ζητήματα της χώρας τάσεων που εξυπηρετούσαν τη μετά τον Εμφύλιο ένταξη της χώρας μας στο διπολικό σύστημα διακυβέρνησης της Ευρώπης.

2) Η έμφαση στους Πατέρες της Εκκλησίας θα μπορούσε καθεαυτή να είναι κάτι το πολύ καλό. Δυστυχώς, εξαρχής, και μέχρι σήμερα, επικρατεί μια φαμφάρα μεταξύ των θεολόγων υπέρ της Πατερικής Φιλολογίας και Θεολογίας, ενώ ούτε από Ινστιτούτα ούτε από επιμέρους μελετητές εξετάστηκαν ποτέ μέσα στην ιστορική τους συνάφεια αλλά περισσότερο σε σχέση με το θέμα εκκλησιαστική ορθοδοξία και αίρεση. Έτσι, οι Πατέρες και η σκέψη τους δεν μπόρεσαν να γίνουν για μας μοντέλα και παραδείγματα δικής μας σκέψης και ζωής στον ευρύτερο πνευματικό χώρο, αλλά παρουσιάστηκαν περισσότερο σαν αυθεντίες πάνω στη σκέψη και τη ζωή μας, όχι για να την κατευθύνουν, αλλά για να την υποδουλώσουν.

3) Το νέο ρεύμα τελικά ενίσχυσε το πνευματικό κεφάλαιο των Θρησκευτικών Οργανώσεων ώστε να μεταστοιχειωθεί και να αναλάβει με το γνωστό του ζήλο, αλλά και με την ίδια πνευματική αυθαιρεσία είτε στο Άγιο Όρος είτε εκτός αυτού, την υπεράσπιση της χώρας και των ιδανικών της από ποικίλους εχθρούς και αντιπάλους που, όπως φαίνεται, είναι πάρα πολλοί! Η ξαφνική μεταστροφή και των ανθρώπων αυτών εντάσσεται μέσα στο γενικότερο κλίμα που επικράτησε στη χώρα. Θα δώσω ένα μόνο παράδειγμα: Οι θρησκευτικές οργανώσεις επί δεκαετίες κόπτονταν για τον εκδημοκρατισμό και την κάθαρση μέσα στην Εκκλησία. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι οι ίδιες Οργανώσεις, μέσα στο νέο εκκλησιαστικό και θεολογικό ρεύμα, έχουν γίνει στο σύνολό τους, εκτός κάποιων ελάχιστων εξαιρέσεων, ασπίδα και προστασία του εκκλησιαστικού κατεστημένου. Η Εκκλησία έχει γίνει για τους ανθρώπους αυτούς το προϊόν μιας πνευματοκρατίας θεολογικής-ευχαριστηριακής,

χωρίς καμιά σχέση με την τρέχουσα ιστορική εκκλησιαστική πραγματικότητα και εμπειρία. Αυτό που μετράει για τους θεολόγους και οπαδούς αυτού του ρεύματος είναι "η πνευματική θεωρία" όχι η ιστορική γνώση και η αλήθεια περί των πραγμάτων. Οτι υπό αυτές τις συνθήκες εξέλιπε κάθε ιδέα περί βελτιώσεως των εκκλησιαστικών πραγμάτων είναι αυτονόητο, παρά τις μεγάλες ηθικές εκτροπές που σημειώθηκαν στο χώρο της εκκλησιαστικής ηγεσίας.

4) Τελικά, πνευματικός αρχηγός και σύμβολο του νέου θεολογικού ρεύματος αναγορεύτηκε ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, διακεκριμένος θεολόγος του 14ου αι και πολιούχος άγιος της Θεσσαλονίκης. Για τον Παλαμά είχε γράψει το 1914 ο καθηγητής Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, κανείς όμως δεν ενδιαφέρθηκε τότε είτε για το πρόσωπο είτε για τις θεολογικές του ιδέες. Περί το τέλος της δεκαετίας του 50 δημοσιεύτηκε στο Παρίσι η εξαιρετη περί τον Παλαμά διατριβή του Jean Meyendorff, νεαρού τότε καθηγητή στον Άγιο Σέργιο, το Ρωσικό θεολογικό Ινστιτούτο στο Παρίσι. Η επιστημονική αυτή εργασία του Meyendorff υπήρξε το έναυσμα για την έναρξη της έκδοσης όλων των έργων του Παλαμά με την πρωτοβουλία του καθηγητή Παναγιώτη Χρήστου στη Θεσσαλονίκη. Επρόκειτο για μια ακαδημαϊκή προσπάθεια σε ότι αφορά την έκδοση του έργου του Παλαμά. Εχει ενδιαφέρον το προς τα πού κατευθύνθηκε η προσπάθεια αυτή, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των εισηγητών της. Ήταν τέτοια η ιστορική συγκυρία στη χώρα μας, η ανάγκη του νέου εκκλησιαστικού και θεολογικού ρεύματος για ένα σύμβολο έκφρασης, ώστε πολύ γρήγορα ο Γρηγόριος Παλαμάς έγινε ο προστάτης άγιος του νέου ρεύματος. Ιδιαίτερα οι παλαμικές διδασκαλίες α) περί ουσίας και ενεργείας ως προς τη θεότητα, β) περί της δυνατότητας του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας να γνωρίσει τις ενέργειες του Θεού από τούδε και να μετάσχει σ' αυτές. Αυτός ήταν ο στόχος της Ζωής και των Ησυχαστών του Αγίου Όρους που υπερασπίστηκε ο Παλαμάς έναντι του Δυτικού λογίου Βαρλαάμ. Σ' αυτές τις διδασκαλίες του Παλαμά πρέπει, τρίτον, να προστεθεί η περί θεώσεως διδασκαλία.

Οι διδασκαλίες αυτές καθεαυτές είναι πολύ ενδιαφέρουσες θεολογικά, όταν εξετάζονται μέσα στην ιστορική συνάφεια που τις γέννησε. Δεν μπορούμε να καταλογίσουμε στον Παλαμά ευθύνες για τη χρησιμοποίησή του από Νεοορθόδοξους ή, εν πάση περιπτώσει, κάποιους Ορθόδοξους Θεολόγους στα δικά μας χρόνια. Το κακό, και στο θέμα αυτό, είναι ότι ο Παλαμάς χρησιμοποιείται άσχετα προς την ιστορική συνάφεια όπου ανήκει το έργο του. Το έργο αυτό, στην Ελλάδα, δεν παρουσιάστηκε μέσα από την πάλη μεταξύ παραδοσιακών και νεωτεριστών θεολόγων στο Βυζάντιο, αλλά μέσα στα πλαίσια της σχέσης Ανατολής και Δύσης, Ορθοδοξίας και Αίρεσης - κάτι που για τα χρόνια εκείνα (14ος αι.) σήμαινε ποιος είχε το πάνω χέρι κάθε φορά. Βέβαια, δεν αποτελεί σύμπτωση ότι το νέο ρεύμα διάλεξε τον Παλαμά αρχηγό της σύγχρονης παραδοσιακής μερίδας, ως σύμβολο της σύγχρονης Ορθόδοξης θεολογικής σκέψης. Κάθε άλλο! Άσχετα με τι ισχύει με τον ίδιο τον Παλαμά, για το θεολογικό ρεύμα ισχύει πως αυτό δεν έχει το αίσθημα της εξέλιξης των πραγμάτων μέσα στην ιστορία, ούτε την απαιτούμενη κριτική ικανότητα για τον ακριβή έλεγχο των ιστορικών δεδομένων. Ετσι έγινε και ο Παλαμάς υλικό προπαγάνδας.

Θα τελειώσω τη σύντομη αυτή παρέμβασή μου με την αναφορά στην Ιερή Συμμαχία που έχει συναφθεί σήμερα στην Ελλάδα μεταξύ του νεοεμφανισθέντος κύματος Εθνικι-

σμού στη χώρα και του νέου θεολογικού ρεύματος της Νεοορθοδοξίας, όπως ονομάστηκε. Παντού, οι θεολόγοι του μεταπολεμικού κύματος, ιδιαίτερα στη Μακεδονία, έχουν "στρατευθεί" υπέρ των - όπως τα ονομάζουν - "Εθνικών Θεμάτων" - Κυπριακό, Σκοπιανό, Σερβικό, Αλβανικό. Μήπως όμως υπάρχουν πιο κατάλληλα πρόσωπα από τους θεολόγους για τέτοιες υποθέσεις; Οι περισσότεροι από εμάς διακρίνονται για φανατισμό, άγνοια προβλημάτων και έναν άκριτο προσανατολισμό στο σύγχρονο κόσμο. Είναι θλιβερό ότι οι κυβερνήσεις στην Ελλάδα συγκαταβαίνουν στη χρησιμοποίησή μας όχι βέβαια για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αλλά προς ικανοποίηση κάποιας κατηγορίας συντηρητικών ψηφοφόρων. Εν πάση περιπτώσει, ό,τι εμάς ενδιαφέρει εδώ είναι η σύνδεση εθνικιστικών τάσεων και του νέου εκκλησιαστικού και θεολογικού κύματος. Ο αντικομμουνισμός της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου αντικαταστάθηκε από τον εθνικισμό. Και στο ζήτημα αυτό βαίνομε παράλληλα προς ό,τι έγινε στη Σερβία, όπου παλαμιστές ησυχαστές και σφόδρα αντικομμουνιστές εξαίλωμένοι θεολόγοι και επίσκοποι έχουν γίνει σήμερα φερέφωνα τυφλού εθνικισμού. Εχω την αίσθηση πως το τέλος του Εθνικισμού θα σημάνει και το τέλος του κύματος της νεοορθοδοξίας, γιατί πιστεύω πως ο Εθνικισμός ήταν η φυσική του κατάληξη. Με αυτό δεν θέλουμε να πούμε πως η Νεοορθοδοξία, αποχωρώντας, δεν θα αφήσει τίποτε θετικό πίσω της αυτό όμως είναι θέμα ιδιαίτερης εισήγησης.